

Folkhälsa – vem har makten?

Gunnar Broberg

Artikeln ger en kort översikt av rashygienens historia i Sverige under 1900-talet med särskild uppmärksamhet riktad på svensk steriliseringspolitik. Denna sätts in i ett vidare sammanhang av samhällsreformer under mellankrigstiden. Undersökningen återgår på Gunnar Brobergs och Mattias Tydéns bok *Oönskade i folkhemmet* (1991).
Gunnar Broberg är professor i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet.

Ras och folkhälsa

”Rasist” är ett av vår tids värsta speord. Ordet ”rashygien” är likaså hårt belastat av historien och ofta liktydigt med nazism och antisemitism. Till nittitalets obehagligaste upptäckter hör att rasismen inte är död. Härtill kommer osäkerhet inför vad den nya genetiken bär för människosyn och för möjligheter.

”Rashygien” innehåller likväl det odiskutabelt goda ordet hygien. Det förankrar rashygienens också historiskt i den vida hygieniska rörelsen med utgångspunkt i sekelskiftet 1900 och den nya bakteriologin, i den nya rätlinjiga och ljusa arkitekturen, i den nya sakensheten och en rad goda viljor och ambitioner om ett bättre samhälle, kort sagt i den moderna folkhälsotanken (jfr Karin Johannisson, 1991), men också i professionella intressen och pseudovetenskapliga föreställningar. Rashygienens måste, så gott det går, förstås i sin tid men samtidigt få belysa vår egen. Rashygienens, om något, ställer frågor om vetenskapen och samhället och om gränsen däremellan, om sanningen och intressena, historien och nuet.

Det är lätt att uppfatta rashygienens som en isolerad perversion, omhulad av några galningar, iscensatt i stor skala av galningarnas galning. Å andra sidan är det bara alltför lätt att dokumentera den i en rad andra sammanhang, bland annat med den svenska läkarkåren deltagande.

Sanningen är att ingen går fri, men att historien måste förstås på sina villkor liksom dagens olika kulturer. Frågan är sedan hur långt man kan gå i att normalisera rashygienens mot historien eller hitta en gemensam världsmoral giltig över alla tider. Rashygienens historia är intensivt debatterad internationellt och är särskilt aktuell idag då stora politiska system har fallit och därmed en rad gamla och pånyttfödda problem kommer i dagen.

Rashygienens första fas

I Sverige är rashygienens som på andra håll knuten till föreställningar om en nationell degeneration vid föregående sekelskifte. En sådan tog sig flera uttryck: nati-viteten uppfattades som på nedgång, fel del av befolkningen ansågs fortplanta sig så att födelsetalen blev ojämna, sinnessjukdomar ökade, invandring av fel element hotade; de båda senare uppfattningarna underblåstes av omdefinitioner av mentalsjukdomar och mer omfattande anstaltsvård liksom av en protektionism inom ekonomi och moral. Sådana var resultaten som om de inte redan var synliga så i vart fall låg runt hörnet till 1900-talet.

Socialdarwinism kännetecknade denna debatt. Den biologiska utvecklingsläran var lätt att begripa och suggestiv att tillämpa på sociala frågor. Det naturliga urvalet var just ”naturligt” och därmed i långa loppet bra – även om det tillfälligt smärtade för den enskilde. Att stödja dem som inte klarade av kampen var ”kont-raselektion” och mot naturen. Detta kunde passa nat-urvetare och en tidsålder som lärt sig uppskatta natu-rens storhet. Socialdarwinism är inte synonymt med framstegstro. Sådan fanns men var ofta uppblandad med en tragisk-heroisk ståndpunkt och elitism. Hur

.....
Rashygienens måste, så gott det går, förstås i sin egen tid men samtidigt få belysa vår egen
.....

Frågan är hur långt man kan gå i att normalisera rashygien mot historien

som helst var det ur den här grogrunden som den populära rashygien skulle spira och bli populär.

Så skedde alltså inte nödvändigtvis ur mendelismen, introducerad vid sekelskiftet, visserligen livligt populariserad och med tiden (1920- talet) utlärd i skolorna, men aldrig riktigt och allmänt begripen. Mendelismen beredde i stället plats för experterna, ett nytt skrå av samhällsbiologer med särskilt medicinsk utbildning. Det i Lund 1910 bildade Mendelska sällskapet var avsett främst för fackfolk inom växtförädlingen. Men mendelismen med sin klara matematik gav åt degenerationstemat en sorts gripbarhet. Läget var visserligen desperat men något kunde göras.

Samma år, 1910, hade i Stockholm bildats ett svenskt rashygieniskt sällskap med en ganska rik uppsättning av kulturpersonligheter som ledamoter. Under världskriget vilade det mesta i brist på pengar och övermått på annat att göra. 1922 tillkom efter intensiv lobbying åt alla håll Statens institut för rasbiologi med säte i Uppsala. Det brukar framhållas att riksdagen enhälligt ställde sig bakom beslutet och det stämmer; de kommentarer som kom gällde ekonomin i ett ansträngt läge. Denna konsensus är typisk och nog inte i sig komprometterande – eller också komprometterande för bara alltför många. Skälen var goda och målen höga: man ville satsa på modern vetenskap – och som sådan räknades rashygien – man hade en framstående inhemsk företrädare (docenten i psykiatri Herman Lundborg), och man hade något att värna i den svenska rasen. Vad man syftade till var att rädda nationen, dels kroppsligen och dels genom en uppfostringskampanj.

Hur skulle man gå till väga? Den "positiva" rashygien inriktade sig på olika understödsåtgärder, mödrapremier och upplysningsverksamhet medan den "negativa" handlade om förbud. Rashygien syns för första gången i diskussionen 1910 om den nya äktenskapslagen. Rashygieniska sällskapet fick förslaget om en preventivlag 1910 på remiss, och svarade ett tveksamt ja. I diskussionen om alkoholpolitiken ingick frågan om alkoholismens eventuella ärftlighet, varvid Bratt liksom den medicinska sakkunskapen ville däm-

pa farhågorna. I rashygienens potential låg således en rad till socialmedicinen gränsande frågor rörande arv- och miljöfaktorer.

Herman Lundborg, rörelsens starka namn i Sverige under dess första fas, skrev att "rasen det är allt". Han formulerade sin läras tio budord (1922): först och främst behovet av upplysningsarbete och behovet av rasbiologiska forskningsinstitut, vidare måste folksjukdomar – alkoholism, könssjukdomar, tuberkulos – bekämpas och enkelt leverne, kroppsövningar, idrott befrämjas. Det femte budet lyder i sin helhet: "sociala sumpmarker böra dräneras genom kloka reformer och framsynt lagstiftning. Verkligt urartade individer – dylika förekommer i stort antal både i vårt land och i andra kulturländer – äga ännu ej nödig tillsyn och vård, utan påverka rasen i hämmande och skadlig riktning. Vi böra ägna befolkningspolitiska frågor den största uppmärksamhet, låtande de rashygieniska synpunkterna komma till sin full rätt."

"Sociala sumpmarker", urartning, undermåliga individer, kulturskymning – språkbruket talar inte till Lundborgs fördel. Det sjätte budet underströk betydelsen av understöd till en "sund jordbrukande befolkning med god nativitet" för att inte urartningen skulle fortsätta och motstånd mot industrialism. Även emigrationen måste regleras, invandring av undermåliga individer av främmande folkslag inskränkas för att undvika förkastlig rasblandning. Som fosterländsk rörelse borde rashygien kunna påräkna sig stöd från alla samhällsklasser och inom alla kulturländer borde nationalföreningar bildas, med uppgiften att arbeta för "raskultur samt folkhälsans och sedlighetens höjande".

Å andra sidan alltså ett starkt värnande om det svenska å det andra en stark tro på vetenskapen. Nationalismen med rötter i gamla götiska föreställningar, Karl XII-dyrkan och nationalromantik levde som aldrig förr. Vad höll på att hända med den svenska rasen? I den nya industrialism som omvandlade samhället måste man känna en ambivalens, ibland ren rädsla, som fordrade en orsak, en fiende. Antisemitismen, så självklar vid sekelskiftet, riktade sig mot en liten grupp på 5–6 000 personer som i vissa fall hade makt men som mest fungerade som en hotbild. Kriget och den följande ekonomiska depressionen skapade otålighet och intolerans inför människor som uppfattades som

inproduktiva och som på anstalt belastade samhällsfinanserna.

Välfärdssverige

Så långt rashygienen under dess första fas, som brukar kallas traditionell eller "mainline". Rasbiologiska institutet uppfyllde på sitt tungrodda sätt sina syften, bl a genom att ge ut praktverket *The National Character of the Swedish Nation* och genom att oförtrutet mäta svenskar runt om i bygderna – skalle, ögonfärg, blodgrupp, hårtextur osv. Ärftliga sjukdomar och tvillingfödslar undersöktes. En ganska omfattande populariseringsverksamhet upplyste om rasidéerna värde. Men något rashygieniskt program förmådde man knappast genomföra.

Trettiotalets omvandling av svensk socialpolitik, med Gustaf Möller som minister och makarna Myrdal som ideologer, väckte också utlandets intresse. Marquis Childs, den amerikanske journalisten, skrev: "Detta betyder inte att Sverige är en utopi, eller ens en approximation av utopin. Men genom organisk tillväxt har uppstått, tycks det idag, en form av helhet, en viss hälsosamhet, som är sällsynt i samtiden. Det är en maskincivilisation; det finns proportionellt fler telefoner, fler elektriska apparater, fler bilar i Stockholm än i någon annan europeisk stad. /.../ Men maskinen är inte ensam härskaren. Från det förflutna har bevarats, kanske bra som symbol, den gamla känslan av samhörighet med jorden och havet, detta beroende av gamla produktionssätt, markens bördighet och djurens fruktsamhet." (Childs, 1936)

Citatet sammanfattar fint moderniseringsprocessen med dess agrara motsida. Rasfrågorna kunde hänga samman med båda. Lundborg var landsbygdens försvare medans hans efterträdare Gunnar Dahlberg hörde till Myrdals vänner och rådgivare. Dahlberg fanns med i bakgrunden då Myrdalarna publicerade sin berömda Kris i befolkningsfrågan (1934), en modernismens höga visa på rashygienisk harmonik. Befolkningssamfundet som tillsattes innebar starten på det nya Sverige i mer än ett hänseende. Här finns numera en rik forskning (Hatje, Ohlander, Hirdman). Omvälvningen har beskrivits som en övergång från ett tänkande i kvalitet till kvantitet: den äldre rashygienikern hade gärna med hjälp av germanska och gotiska myter hänvisat till någon speciell nordisk kvalitet, men

.....
Var det medicinska mål man främst ville uppnå och inte fördelar för det egna skräpet?
.....

för moderna sociologer och statistiker gällde inte så dunkla begrepp.

Vilka visioner besjälade de svenska rashygienikerna? Frågan verkar oskuldsfull men innehåller flera besvärigheter: Vad menar vi med visioner? Var det utopierna och inte praktiken som spelade roll? Är det säkert vilket som kommer först, teorin eller verkligheten? Var det för den delen medicinska mål man främst ville uppnå och inte fördelar för det egna skräpet? Ambitionen att medikalisera och förvetenskapliga samhället och placera vetenskapsmannen och medicinaren i centrum ligger så att säga i sakens natur. I någon mån anpassas alltid samhället och formuleras samhällsproblemen så att det passar den aktuella kompetensen. Den sista synpunkten kan tyckas konspiratorisk men den tycks gälla åtminstone motsvarande tyska samhälle – och det före nazismens maktövertagande (Weindling, 1989).

Steriliseringen

Låt oss se på det stora numret i svenska rashygienens historia, steriliseringslagarna, tillkomna efter ivrigt kommittéande 1934 och 1941. De utgör märkliga dokument, dels eftersom de sammanfaller så totalt med motsvarande tyska lagar vilket naturligtvis är en händelse som ser ut som en tanke. Men också eftersom de sammanfaller med likartade lagar i de övriga nordiska länderna. Uttrycker de samma anda? Eller är Tyskland ett specialfall?

Vi kan inte i det här fallet tala om slumpens skördar. Lagar av det här slaget finner vi bara i protestantiska länder, också ett faktum som ropar efter en förklaring. Preliminärt får vi hänvisa till den svenska kyrkans roll som statskyrka och den fasta kontrollerande uppgift kyrkan ålagt sig. Nationens bästa och överhetens bud har sällan eller aldrig uppfattats som stridande mot religionens anda. I Sverige har rått och råder väl fortfarande samförstånd ämbetsmän emellan.

Lagen 1934 reglerade frivillig sterilisering och kompletterades 1941 med lag gällande rättinkapacitet. Mot vad man kanske kunde förmoda hade lagtexten

Genomgående kan man finna att den allmänna uppfattningen var tuffare än expertisens

snarats skärpts: man hoppade helt enkelt över preciseringen "varaktig", vilket förenklade hanteringen. Vidare underströks att social indikation i form av "asocialt levnadssätt" kunde gälla som grund för sterilisering. Men samtidigt som ändringarna innebar skärpningar gick man inte så långt som en bredare opinion uppenbarligen önskade.

Genomgående kan man finna att den allmänna uppfattningen var tuffare än expertisens: drinkare ansågs vidarebefordra sin alkoholism genom arvet till avkomman, zigenare och tattare var av naturen sämre folk, det fanns genetiska skillnader mellan "raserna" – ja det finns "raser", invandring är av ondo eftersom det leder till en utspädning av det svenska blodet, i fråga om karaktärsegenskaper gäller mycket enkla tumregler som att det har han från mormor eller från farfar. Å andra sidan är det långt ifrån givet hur vetenskapsmannen, läkaren, experten står i förhållande till den allmänna uppfattningen. Men i texten den utredning om "tattare" som genomfördes 1944 underkände Gunnar Dahlberg, Rasbiologiska institutets chef, såväl begreppet som sådant liksom någon steriliseringspolitik riktad mot folkgrupp.

Sammanlagt steriliserades 62 000 mellan 1935 och 1975. Hur många som fallit utanför statistiken kan inte beräknas. Före lagen lär sterilisering inte så sällan ha skett (den första utfördes redan 1906 av Elis Essen-Möller i Lund) och även senare kan man ha gått vid sidan av den stadgade ordningen. Framför allt har kvinnor steriliserats, procenten ökar framåt i tiden och uppgår från 1950-talet till 95 % och mer; under krigsåren utgjorde nästan en tredjedel däremot män. Steriliseringen av kvinnor skedde uppenbarligen ofta i samband med abort. Villkoret för abort tycks inte sällan just ha varit att kvinnan accepterade även det andra ingreppet.

Den största gruppen utgörs av psykiskt utvecklingsstörda. De utgjorde en grupp som i antal tredubblats under 1900-talets första decennier och som man av kostnadsskäl ville reducera. Den föreställningen fanns

att sinnesslöhet upp till 75 % var ärftlig och på fem generationer antalet sinnesslöa genom sterilisering kunde halveras. Men t ex Gunnar Dahlberg ställde sig skeptisk till möjligheten att med en sådan åtgärd påverka den genetiska sammansättningen av större populationer. (En genetiker av idag talar om sterilisering i rashygieniskt syfte som att tömma oceanen med en tesked.) Denna betoning av ärftligheten skulle dämpas, men utan att praxis nödvändigtvis ändrades. Successivt kom ändå andra indikationer i förgrunden.

Man steriliserade på antingen eugenisk (rashygienisk, arvshygienisk) indikation eller medicinsk (modern skulle inte orka ytterligare grossess) eller social (föräldrarna skulle inte klara att ta hand om barnet på ett för barnet godtagbart sätt). Den eugeniska indikationen "leder" fram till mitten av femtiotalet då den medicinska tar över. Oklart är om det här rör sig blott om ometikettering eller om ett verkligt nytt innehåll i steriliseringspolitiken. Hur som helst är det anmärkningsvärt hur länge rashygienisk sterilisering kunde pågå, åtminstone tio år efter slutet på andra världskriget, trots att ordet egentligen rensats ut ur den svenska vokabulären. Social indikation var hela tiden ovanlig och en ytterst vanskelig faktor. Å andra sidan är de tre indikationerna kommunicerande kärl; en sinnessvag kvinna med dåligt arv kunde ha svårt att föda och ta hand om sitt barn.

Frågan måste sägas ha skötts energiskt och med framgång. En jämförelse med andra nordiska länder under tysk ockupation visar att det fredliga Sverige här intog en topplacering. Medicinalstyrelsens expert Nils von Hofsten, zoologen, genetikern, universitetslektorn, fredskämpen, diktaren, humanisten allt i ett, drev en sträv linje. Alltid samvetsgrann blev han med sina statistiska tabeller den svenska steriliseringspolitikens första historiograf.

von Hofstens tro på steriliseringens välsignelser tycks inte ha minskat med åren. Visserligen kunde man inte sterilisera Sverige rent, men det man åstadkom var ändå något värt, ur nationens såväl som den enskildes synpunkt. Verksamheten sammanfaller i stort med von Hofstens insats, men naturligtvis vore det fel att förklara lagförändringen med hans sorti. Förändringen 1975 ska åtminstone delvis ses som orsakat av preventivmedlen som ett effektivare sätt att förhindra oönskad avkomma. Den har alltså mindre att

göra med någon fördjupad humanism än med ny teknik.

Det återstår många frågor att undersöka vad gäller de steriliserades attityder och experternas utlåtanden. Bara det officiella materialet är oöverskådligt rikt. Härtill kommer minnen och muntliga meddelanden, ett svårbehandlat material, som inte desto mindre borde tas på allvar. (Härom se Bosse Lindquists bok). Det rör sig om ingrepp som gått djupt i människors livshistorier. Inte minst bör steriliseringen sättas in i svensk befolkningspolitik och samhällets hygienisering från 1920-talet och framåt. Rashygien och steriliseringen uttrycker utan tvekan värden som fanns också inom angränsande sektorer. Förefaller de å andra sidan som humana återverkar det på vår värdering av rashygien.

Man trodde sig alltså uppnå en renare befolkning genom sterilisering. Det skulle inte gå på en generation, och frågan var förstås vilket tempo som var möjligt. Huvudgruppen, de anstaltsintagna, kunde förväntas bli färdigsteriliserade inom överskådlig tid, men med befolkningen som helhet var det en annan sak. De gränsvärden som sattes upp kan förefalla godtyckliga – och frågan är om de inte alltid är det. von Hofsten ansåg t ex att rashygienisk sterilisering lönade mödan vid en tioprocentig ärftlighet. Vi kan tycka det vara lågt ställda krav, men det var dock krav. Vad vi än anser i frågan så kan vi inte tala om en godtycklig sterilisering i Sverige.

Den mycket känsliga frågan om "frivillig" contra påtvingad sterilisering är svår att besvara. Lagstiftningen rör hela tiden frivillighet men måste ta ställning till de som inte är "rättskapabla". Alldeles uppenbart har här övergrepp skett. I samband med abort har som villkor för ingreppet anbefallts sterilisering; gossar på korrekationsanstalt har släppts ut om de gått med på ingreppet. De minnesbilder som förekommit i pressen och i Bosse Lindquists bok kan inte viftas bort. Överhuvud måste begrepp som samtycke och frivillighet vara mycket besvärliga i medicinska sammanhang. Dels måste det inte som ovan ingå villkor och mutor, dels måste informationen gå fram och vara objektiv. Här har funnits stora risker att expertisen har kört över patienten, som gett efter inför övermakten.

En grundläggande oklarhet ligger förstås i frågan i vems intresse ett ingrepp görs: samhällets eller den

enskilde individens. Ett av de viktigaste resultaten vår studie tycks peka på är den tilltagande individualiseringen av medicinska frågor. Rasläror betyder normalt individens underordnande under kollektivet – folket eller rasen. Det är begrepp med anknytning till myten, det irrationella, medan individualismen är bunden till rationalismen och modernismen. Men att det senare inte entydigt är ett nutidsfenomen framgår av att 1900-talet är massornas århundrade, det må gälla strejker och truppövningar men också Linggymnastik, dansövningar i mörka diskotek osv. Det irrationella kan också återfinnas i dagens fascination vid kroppen, dess skönhet och hälsa.

REFERENSER

- Broberg G, Tydén M*: Önskade i folkhemmet. Steriliseringpolitiken i Sverige. 1991.
Childs M: Sweden. The middle way. 1933.
Johannisson K: Folkhälsa. Det svenska projektet från 1900 till 2:a världskriget, Lychnos 1991.
Lindquist B: Förädlade svenskar. Drömmen om att skapa en bättre människa. 1991.
Lundborg H: Rasbiologi och rashygien. 1922.
Weindling P: Health, Race and German Politics between National unification and Nazism 1870–1945. 1989.

Gunnar Broberg & Mattias Tydén

Oönskade i folkhemmet

RASHYGIEN OCH STERILISERING I SVERIGE

I DENNA BOK behandlas den debatt om rashygien som fördes i Sverige under 1900-talets första decennier och det mest spektakulära uttrycket för den, steriliseringspolitiken; riktad mot samhällets svaga – eller rent av "oönskade". En verksamhet som pågick ända in i vår tid och som utgör ett omstritt kapitel i den svenska social- och medicinhistorien.

Finns i bokhandeln. ISBN 91 7843 044 5

Gidlunds Bokförlag